

Veselinika Kastratović, Ana Panić, *Sloboda je za nas samo san*, *Tematski katalog predmeta iz fonda Muzeja Jugoslavije koji dokumentuje život u logorima i represivne mere u toku Drugog svetskog rata*

U produkciji Dunav filma, 1964. godine je snimljen desetominutni film *Apel, Skulpture Vide Jocić posvećene Aušvicu*. Već naredne godine dobio je nagrade na filmskim festivalima u Beogradu i Oberhauzenu. Vida Jocić je napisala scenario i režirala film izuzetne umetničke vrednosti. Na samom početka filma narator izgovara sledeći tekst: "Prohujala su razaranja. Oni koji su ih načinili nisu želeli da ostave svedoke. Kao i druga spališta Aušvic je sagorevao ljude, ali svedoka je ostalo. Sleđeni oblici puni ćutanja da iznedre najgušću toplinu". Nakon uvodnih rečenica sama umetnica izgovara svoje svedočanstvo, dok kameraman zumira broj 49865 koji je istetoviran na njenoj levoj podlaktici.

"Svuda je bilo razaranja. Mi u logoru iznakaženi ranama i oteklinama od teškog fizičkog rada, batina, gladi, prljavštine, posmatali smo kroz žice kako prolaze duge kolone tek prispelih normalnih, zdravih ljudi, žena i dece. Kako otiču u gasne komore. Hiljade i hiljade je pretvarano u dim i pepeo. Hiljade i hiljade."

U filmu su prikazane skulpture fragilnih ženskih figura, bez šaka i lica lišena svake individualizacije. Narator ih je opisao rečima: "Glava izlivena od dima težeg od tuča, luk oka, razoreno telo. Duh samo ostaje da zrači. Mašina smrti udarila je u kost."

Na samom kraju u trenutku kada kamera prikazuje bistu-autoportret umetnice, glas naratora saopštava: "A s one strane života vraća se nepostojanje u postojanje i usred tog dima i pepela, tog ljudskog mesa koga i nema, tih kostiju kojih i nema, diže se delo čoveka da zrači svojom lepotom."

Upravo ove reči sam doživela kao najbolje objašnjenje razloga zbog kojih su se urednica Veselinke Kastratović i Ane Panić odlučile da prirede tematski Zbornik *Sloboda je za nas samo san*. *Tematski katalog predmeta iz fonda Muzeja Jugoslavije koji dokumentuje život u logorima i represivne mere u toku Drugog svetskog rata*. One su svakako bile vođene i krajnje praktičnim razlozima,

odnosno podstaknute činjenicom da je ogroman broj projekata i institucija ušao u nove analize i pružio nova čitanja logroskih iskustava Jugoslovena u Drugom svetskom ratu.

Ali, mislim da su Kastratovićeve i Panićeva želele da sa koelginicama i kolegama (kolegom) koji se bave Drugim svetskim ratom, a čiji su radova objavljeni i zborniku, još jednom posvedoče o veličini umetničkog doprinosa razumevanju ratnih tragedija i strahota. Da umetnost, shvaćenu u najširem značenju pojam lišenog elitističkih akademskih kondicionala, predstave kao promišljenu i produbljenju, a možda zapravo jedinu mogućnost za istinsko prevazilaženje užasa rata.

Katalog otvara uvodna reč direktorke muzeja Nede Knežević koja se osvrnula na savremeni razvoj muzejske delatnosti u svetu i Srbiji i istakla da je Muzej Jugoslavije novim Zakonom o muzejskoj delatnosti prepoznat kao matična muzejska institucija za promišljanje, beleženje i izlaganje svega što je vezano za ideje, fenomene i prakse koje se dotiču Jugoslavije, naglašavajući da katalog još uvek odražava dualnost MJ koji čuva princip provenijencije i u skladu sa njim originalne zbirke Muzeja revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije i Memorijalnog centra "Josip Broz Tito".

Sledi uvodni tekst Radmile Radić koja je podsetila čitateljke i čitaoce na čuvenu rečenicu Primo Levija "Desilo se, dakle može se ponoviti: ovo je srž onoga što imam da kažem. To se može dogoditi i može se desiti svuda". Ona je time podstakla ne samo na promišljanje iskustva koje je Primo Levi proživio i zaključaka koje je izneo: da se od završetka Drugog svetskog rata TO već dešava daleko od Evrope, već i na razmišljanje o njegovom, danas nam se čini, pomalo utopijskom uverenju da se u Evropi neće ponoviti. Ponovilo se, dodajemo, upravo na ovim našim prostorima na kraju 20. veka, kada su dojučerašnje komšije zatvarane u lokalne logore, ili prinudno prebacivane u Srbiji koja deklarativno nije učestvovala u ratu. Za jedne logori, za druge sabirni centri, bili su mesta nasilnog zatočenja u Begejcima – današnji Torak, Stajićevu, Aleksincu, Sremskoj Mitrovici, Nišu, Beogradu, Zrenjaninu, Šidu, Šljivovici kod Užica i Mitrovom Polju kod Aleksandrovca.

Radićeva je postavila još jedno provokativno pitanje: kako pamtiti prošlost kada preživeli nestanu sa istorijske pozornice i kada o njoj sudimo samo na osnovu posrednih dokaza, a ne neposrednih direktnih svedočenja? i problematizovala višeslojnost odnosa politike i historiografije – kao "fatalnog prijateljstva" i anatagonizujućeg i isprepletanog i sinhronizovanog.

Veselinka K je napisala izuetan tekst o načinu na koji su predmeti fonda MRNNJ sakupljeni tokom postojanja socijalističke Jugoslavije i kako danas predstavljaju osnov za istraživanje nasilja i terora nad stanovništvom nekadašnjih jugoslovenskih prostora u Drugom svetskom ratu. Kastratovićeva je pružila svedočanstvo o serioznoj praksi akvizicije u vremenu socijalističke Jugoslavije otkupom, preuzimanjem i poklanjanjem koja je rezultirala bogatim fondom – koji čine 400 predmeta, dokumenata, rukopisa nastalih u logorima na teritoriji Jugoslavije, Italije, Nemačke, Norveške, uključujući i 70 plakata i letaka.

Čitalac nalazi informacije o bogatoj institucionalnoj saradnji – o mreži naučnih instituta i muzeja koji su međusobno razmenjivali materijale. Instituti za istoriju radničkog pokreta i Muzeji revolucije su predstavljali važan oslonac politike istorije koja je utvrđivala sisteme vrednosti socijalističke Jugoslavije. Pri tome je posebno istakla ulogu SUBNORa u brojnim projektima prikupljanja sećanja u različitim fazama, odnosno značaj komisija bivših ratnih zarobljenika i logoraša i Saveta za negovanje tradicija NOR. Posebno je istakla ulogu direktora muzeja čuvenog Milorada Panića Surepa i Danice Abramović, kao i kustosa Dragoja Lukića čija su istraživanja tragedije dece Kozare svakako jedan od najznačajnijih historiografskih poduhvata sedamdesetih. Kastratovićeva je posebnu pažnju posvetila predmetima iz logora Banjica i Jasenovac i Stara Gradiška. Lutke, korpice sa cvećem, goblene, tabakere, marame, poruke i druge muzealije iz KL Dedinje, poznatog po nazivu Logor Banjica, Muzej je dobio kao poklon od bivših logorašica i logoraša ili otkupio od rodbine stradalih. Predmeti koji svedoče o stvaralaštvu kao vidu svojevrsnog bega od surovosti u kojoj su se našli zatočenici. Veselinka Kastratović je dala opise dokumenata, citate pisama i svedočenja koji ostaju trajno zabeleženi u sećanju, kao i sve neprijatne podatke o propustima kada predmeti nisu otkupljivani.

Istoričarka Sanja Petrović Todosijević se upustila u veoma zahtevan poduhvat identifikovanja zatočenika logora Banjica kroz materijale, predmete, odnosno objave koje poseduje Muzej Jugoslavije u zbirka likovnih radova i štampanih materijala. Okrenula se likovnim artefaktima i pisanim dokumentima kao važnim istorijskim izvorima za identifikaciju logoraša i logorašica Koncentracionog logora Banjica od 1941. do 1944. godine. Ona je tragala za ljudima i perpoznavala pojedince popisane u Banjičkoj knjizi u umetničkim delima – u scenama koje su

iscrtavali Aleksandar Deroko i Miloš Bajić. Paradigmatične logoraške priče je identifikovala u delima Đorđa Andrejevića Kana, Krste Hegedušića, Bore Baruha, Vladimira Miše Lazića.

Ali ja bih posebno istakla deo u kome piše o Miroslavi Miri Jovanović Jazi koja je uradila portret Radmile Rajković jedne od najtragičnijih figura Banjičkog logora – žene koja je trudna dovedena u logor 1941. i ubijena u poslednjoj grupi streljanih logorašica 11 septembra 1944. Najzad, imena sa plakata i objava nacističkih okupatora i kvislinških vlasti je pronašla u Banjičkoj knjizi logoraša. Ovim radom je Sanja Petrović Todosijević zakoračila na minsko polje u pokušaju da rasvetli najdelikatniji deo istorije Drugog svetskog rata i pitanje četničkog i partizanskog pokreta na teritoriji Srbije i pokazala svu složenost tog ratnog vremena. Ona je imena iz Knjige logoraša uspela da jasno ubificira u akte nasilja koje je okupator objavljivao u svojim zloglasnih oglasima. Iznela je podatke o streljanjima pripadnika partizanskog i četničkog pokreta zbog napada na vojnike Vermahta do kraja 1942 godine.

Zbirka štampanog materijala – plakati je posebno bila inspirativna za Petrović Todosijević koja je pomenula zarobljavanje grupe četnika Jezdimira Dangića u logoru u Šapcu na Savi, koji su učestvovali u jesenjim i zimskim borbama i formiranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji. Njihovo ratovanje u istočnoj Bosni koja je početkom 1942 predstavljala teritoriju najsirovijih obračuna u kojima je stradalo srpsko i muslimanskom stanovništvo.

Petrović Todosijević je navela i nekoliko proglašenja iz novembra i decembra 1942. sa imenima streljanih pripadnika pokreta Draže Mihailovića. Zaključno sa 14. Decembrom 1942. kada je streljano 250 pripadnika pokreta Draže Mihailovića u Jošanici srez Žagubica zbog ubistva 4 pripadnika organizacije TOT i ranjavanja dvojice.

Kustoskinja Ana Panić je dala suptilnu analizu dela Likovnog fonda Muzeja Jugoslavije, koji već duži niz godina privlači pažnju javnosti. Ukazala je na brojne izložbe i projekte koji su bili inspirisani, ili uključili najzanačajnija ostvarenja iz pomenute zbirke. Od poslednje zbirke stripova i bloga Aleksandra Zografa "Priče iz drugog rata", preko izložbe "Umetnost u zarobljeničkim logorima" iz 2021, do projekta obnove izložbene postavke u nekadašnjem jugoslovenskom prostora Državnog muzja Aušvic – Birkenau "Poslednje odredište Aušvic" iz 2015, ili izložbe posvećena danu pobjede 9. maju 2005. Panićeva je konstatovala ogroman interpretativni

potencijal sačuvanih muzejskih eksponata i materijala. Konstatovala je da upravo ta dela imaju snagu da danas oblikuju antifašistički narativ koji je izložen brojnim izazovima.

Radi se o preko 150 dela sa tematikom logora i zatočeništvu u likovnoj zbirci Muzeja Jugoslavije. Tačno 124 su nastala u samim logorima, pet su pokloni Josipu Brozu Titu Zlatka Price i Ivana Generalića. Tu su i portret Dušana Jerkovića, koji je nacrtao Petar Milivojević; Derokovi Kaputi streljanih, kao i rad Jasenovac, Građenje nasipa, koji je uradio Danijel Ozmo.

Panićeva je podsetila čitateljke i čitaoca i na prvu izložbu koja je pred javnost iznela radova umetnika i zatočenika sa Banjice iz aprila 1945. U Umetničkom paviljonu "Cvijeta Zuzorić" koja je održana pod nazivom „Izložba radova rađenih u logoru na Banjici za vreme okupacije 1941–1944 god.“ Na izložbi je tada prikazano 750 radova 169 autora, a imena 90 autora nisu utvrđena. Imala je jugoslovenski karakter i na njoj su bila prikazana dela slikara poginulih u Narodnooslobodilačkoj borbi (Bore Baruha, Ivana Novakovića, Jurice Ribara, Bogdana Šuputa, Danijela Ozma i Stipe Pekića). Osim umetničkih, bio je izložen i veliki broj radova primenjene umetnosti, poput tabakera, lutaka, vezova i goblena. Plakat za izložbu uradio Aleksandar Deroko. U radu je istaknuta i izložba iz 1977 o umetnosti koja je nastajala u logorima Banjica, Mauthausen, Ebensee i Osnabruk, a koju su stvarali Miloš Bajić, Dušan Vlajić

Posebno je važno istaći da se u kolekciji Muzeja čuva i model Glidove najprepoznatljivije skulpture, odnosno Međunarodnog spomenika postavljenog u nekadašnjem logoru Dahau, kao i skulpture Vide Jocić. Autorka je istakla da se skulptoralna grupa "Apel", koju čini 10 identičnih figura, bila je deo postavke jugoslovenskog paviljona u okviru Memorijalnog kompleksa u Aušvicu od 1988. godine do 2009. godine kada je jugoslovenska izložba zatvorena. Pod nazivom "Apel za mir" trideset identičnih skulptura Vide Jocić je bilo izloženo 1999. u Centru za kulturnu dekontaminaciju tokom bombardovanja Savezne Republike Jugoslavije.

Slike Krste Hegedušića "Transport logoraša II 1963" i "Mostarski železničari", kao i na crteže Đorđa Čutukovića, Vaska Taškenskog, Panićeva je stavila u kontekst tvrdnje Viktora

Frankla da su šansu da prežive logor imali oni koji su bili usmereni na zadatak koji trebalo da ispune u budućnosti, na smisao čije ostvarenje ih je očekivalo.

Istoričar holokausta u Srbiji, Milan Koljanin, je u radu "Čuvari sećanja na vreme zla" dao dodatni doprinos analizi bogate likovne zbirke, kao i pisanih dokumenata koji se čuvaju u Muzeja

Jugoslavije. Koljanin se osvrnuo na istorijat muzeja u socijalističkoj Jugoslaviji, čime je njegov tekst odlično povezan za radom Veselinke Kastratović. Stradanje u logorima je predstavio kao deo borbe i neraskidivi lanac herojskog i martirskog – otpor u žicama. Pri tome je podsetio na značaj drugih muzejskih institucija koje su nastale u prostorima nekadašnjih logora – beogradski Muzej na Banjici i na muzej u nekadašnjem logoru Crveni krst u Nišu.

Koljanin je istakao slikara Zlatka Pricu koji je bio zatočenik ustaškog logora u fabrici Danica kraj Koprivnice, odakle je pušten krajem 1941. godine. Njegovih 18 crteža objavljeno je 1947. u Zagrebu pod naslovom “Ljudi iz logora Danica”. Interesantno je i podsećanje na knjigu crteža zatočenika koncentracionog logora Dahau, koja je objavljena u Ljubljani ubrzo nakon oslobođenja, a pre montiranih sudskih procesa.

U tekstu je analizirana i knjiga Bruna Vavopiča (MJ, inv. br. 2-30-20, k.1-32). Koljanin je primetio da je već njena grafička oprema jasno sugerisala profil autora: na naslovnoj strani je crveni trougao, oznaka političkih zatvorenika, sa slovom „J“ – oznakom za Jugoslovane, iznad koje je ispisan njegov logoraški broj.

Koljanin se posebno osvrnuo na stvaralaštvu zarobljeničkim logorima u Nirnbergu i Osnabriku akcentirajući autore Dušana Vlajića i Branka Petričića, ali ističući i radove zatočenika u italijanskim logorima, koji su u suštinskom smilu predstavljali drugačije institucije prinude u odnosu nacističke koncentracione i logore smrti.

Posebno se sistematično osvrnuo na stvaralaštvo umetnika insiprisano logorima nakon završetka rata: Jelene Jovanović, Đorđa Čutukovića, Nandora Glida, Emira Dragulja, Vaska Taškovskog

I Koljanin je (kao i Petrović Todosijević) povezo pisana dokumenta i preipsku koju Muzej Jugoslavije čuva sa likovnim predmetima i ukazao na snažnu isprepletanost muzejskih artefakata koji samim svojim postojanjem kreiraju jedinstven istorijski narativ

Vesna Mirković je predstavila istraživanje i pružila analizu pod nazivom “Pisani tragovi o zatočeništvu u biblioteci Juzeja Jugoslavije”. Autorka je među 25000 naslova, koliko sadrži Biblioteka, izdvojila one koji se odnose na logorsko iskustvo. Kako je istakla: “Kolekcija sadrži historiografsku, arhivsku, muzejsku i književnu građu objavljenu u vidu monografija, zbornika, saopštenja, kataloga, posebnih izdanja, memoara, dnevnika, pesama i dr”. Konstatovala je da su oosebno interesanti naslovi objavljavani neposredno po završetku rata: “Живи љешеви – у кући

смрти на Бањици” Jerka Dorbića iz 1945, zbirka poezije Milana Dedinca “Pesme iz dnevnika zarobljenika broj 60211” sa bakropisima Mila Milunovića. Posebno je izdvojila prvo izdanje “Jame” Ivana Gorana Kovačića sa litografijama Ede Murtića i Zlatka Price, koje je 1944. poshumno izdao Klub kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom. Pažnju privlače i naslovi:

“Jasenovački logor” Nikole Nikolića iz 1948, kao i “Ravesbruck – ženski logor smrti” Zore Matijević.

Na kraju je važno napomenuti da je Ana Panić priredila precizan spisak Zbirke likovnih predmeta, da je Jovana Perišić sastavila registar 29 logora (uz napomena da su logori u Norveškoj zbirno navedeni) i pred javnost iznela Zbirku štampanih materiala Muzeja.

Dušica Stojanović je predstavila Zbirku istorijsko memorijalnih predmeta, Zbirka dokumenata i rukopisa koje poseduje Muzej Jugoslavije.

Na kraju

Katalozi su izuzetno važne publikacije – spoj inventivnih i istovremeno informativnih tekstova precizno napisanih i bogato vizuelno opremljeni. Ovo dvojezično izdanje sa izuzetno dobro izabranim predmetima čije su fotografije uključene u publikaciju privlači pažnju već lirskim naslovom, a zatim i odličnom tehničkom obradom i sjanim dizajnom koji je uradila Katarina Popović. *Sloboda je za nas samo san* će sigurno biti jedan od kataloga koji će zauzeti važno mesto u mnogim bibliotekama.

Olga Manojlović Pintar